

Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri

The Value of Referentiality of Bukhari's al-Jami' al-Sahih in
Narration Tafsirs

Saliha TÜR CAN

Dr., Uzman Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı/Dr., Specialist Peacher, Turkish Directorate of Religious Affairs Antalya / Turkey, sturcan.trcan@gmail.com,
Orcid ID: orcid.org/0000-0001-5339-2560

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi – Date Received	5 Kasım / November 2021
Kabul Tarihi – Date Accepted	28 Aralık / December 2021
Yayın Tarihi – Date Published	31 Aralık / December 2021
Yayın Sezonu	Aralık
Pub Date Season	December

Atıf / Cite as: Tür can, S., (2021), Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri/The Value of Referentiality of Bukhari's al-Jami' al-Sahih in Narration Tafsirs. *Turkish Academic Research Review*, 6 (5), 1624-1647. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/67845/1019384>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet řAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri

Saliha TÜRCAN

Öz

İlk dönem rivayet tefsirlerinde ayetlerin izahına ilişkin Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiünden gelen açıklamalar tefsirin temel malzemesini oluşturmuştur. Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in tefsir rivayetlerini tedvin eden eserlerinden sonra rivayet tefsirlerinde istihdam edilen haber türünde belirgin bir farklılık görülmeye başlanmıştır. Dördüncü asırdan itibaren rivayet tefsiri geleneğine dahil olan tefsirlerde ayetleri izah amacıyla sebep-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetler de kullanılmıştır. Söz konusu rivayetlerin alındığı kaynaklar öncelikli olarak bu haberlerin derlendiği hadis eserleri olmuştur. Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri temelde bir rivayetü'l-hadis eseridir. Bununla birlikte *Sahîh*, içerik olarak rivayetü'l-hadis eserinin sınırlarını aşan bir yapıya sahiptir. Onun bu özelliği, müellifin hadisleri naklederken kullandığı bab başlıkları ve altında zikrettiği hadislerin birbiriyle irtibatında ve tercemelerindeki izahlarında görülebilmektedir. Buhârî, "Kitâbü't-tefsir" başlığıyla açtığı bölümde ayetlerle ilişkilendirerek naklettiği rivayetler ve tercemelerindeki izahlarla bir tefsir faaliyeti ortaya koymuştur. Bu yönleri ile *Sahîh* tefsir literatüründe özellikle rivayet tefsiri geleneğine dahil olan tefsirlere kaynaklık etme niteliğini haizdir. Nitekim müfessirler *Sahîh*'e kendisinden hadis aktardıkları bir kaynak olarak başvurmuşlar, zaman zaman Buhârî'nin rivayetleri ayetlerle ilişkilendirme biçimini de ictibas etmişlerdir. Müfessirlerin kaynak olarak *Sahîh*'e müracaat etmelerindeki bir diğer amaç da nakledilen rivayetlerin sıhhatini vurgulama düşüncesidir. Bahsedilen yönleriyle *Sahîh*'in tefsirlerde kaynak olarak kullanımı beşinci asrın ikinci yarısından itibaren belirginleşmiştir. İlerleyen dönemlerde Buhârî'nin ayetleri izaha ilişkin yaklaşımlarının aktarımı, bazı tefsirlerde daha da yoğun olarak gözlemlenmektedir. Buna ilaveten rivayetlerin sıhhatini teyit ve tespit noktasında *Sahîh*'e müracaat aynı zamanda muhaddis olan ve rivayet naklinde hadis usûlü kriterlerini dikkate alan müfessirlerin tefsirlerinde ön plandadır. Bu bağlamda İbn Kesîr'in Buhârî'ye müracaatı diğer bütün müfessirlerden daha yoğundur. İbn Kesîr Buhârî'ye hem hadis naklinde hem de hadislerin sıhhatini teyid için sık sık baş vurmuştur. Bununla birlikte o, daha ziyade Buhârî'nin ayetleri izah yöntemini ictibas etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rivayet Tefsirleri, Buhârî, el-Câmiu's-sahîh, Rivayet aktarımı, Ayetlerin rivayetlerle izahı.

The Value of Referentiality of Bukhari's al-Jami' al-Sahih in Narration Tafsirs

Abstract

In the first period narration tafsirs, the explanations relating to the meanings of the verses from the Prophet, companions and followers formed the basic material of tafsir. After the works of Tabari and Ibn Abi Hatim that compiled the tafsir narrations, a

significant difference began to be seen in the type of narration mentioned in the narration tafsir. In the tafsirs having included in the tradition of riwayat tafsir since the fourth century, the narrations whose asbab al-vurūd are not in connection with the explanation of the verses of the Qur'an have also been used. The sources from which aforementioned narrations were quoted were basically the hadith works, in which these narrations were compiled. Bukhari's al-Jami' al-Sahih is basically a hadith work. However, Sahih, has a structure that goes beyond the limits of the work riwayat al-hadith. This feature of him can be seen in the chapter titles that the author used while conveying the hadiths, and in the semantic relationship between hadiths with each other he mentioned and in the explanations in chapter titles. In the chapter Bukhari opened with the title of "kitāb al-tafsīr", he revealed a tafsir activity with the narrations he conveyed by associating them with the verses and with the explanations in its tarajim. With these aspects, Sahih has the quality of being a source for the tafsirs having included in the tradition of riwayat tafsir in the tafsir literature. As a matter of fact, mufasssirs referred to the Sahih as a source from which they quoted hadiths, and sometimes they quoted Bukhari's way of associating narrations with verses. Another purpose of the mufasssirs to refer to the Sahih as a source is the idea of emphasizing the authenticity of the narrated narrations. In terms of the aforementioned issues, the use of Sahih as a source in tafsirs has become evident since the second half of the fifth century. In the following periods, the quoting of Bukhari's approaches to explaining the verses is observed even more intensely in some tafsirs. In addition, making reference to the Sahih to confirm and determine the authenticity of the narrations is at the forefront in the works of the mufasssirs who are also muhaddis and take into account the criteria of hadith methodology in the transmission of narrations. In this context the reference of to Bukhari is much more intense than all other mufasssirs. Ibn Kathir frequently referred to Bukhari both for the transmission of hadiths and for confirming the authenticity of the hadiths. However, he rather quoted Bukhari's method of explaining the verses.

Keywords: Narration tafsirs, Bukhari, al-Jami' al-Sahih, Transmission of narration, Explaining of verses whith narrations.

Structured Abstract

Bukhari's Sahih is a hadith book written in the genre of musannef. However, it has its own unique aspects that make it different from other works in the genre it belongs to. It is a feature that makes Sahih different from other works that it contains a chapter titled "kitāb al-tafsīr" for the first time among the hadith works. But the main feature that distinguishes it from other hadith works is the practices aimed at associating the narrations both in the "kitāb al-tafsīr" and in other chapter with the verses. In "kitāb al-tafsīr", Bukhari did not only convey narrations, but also included explanations of the verses to a certain extent. He did not arrange the information that he mentioned about the commentary of the verses with a certain interpretation method. In this chapter Bukhari included the narrations that are suitable for the requirements of authenticity in his work by associating them with verses. His main purpose here is to convey the narration that suitable for the requirements of authenticity about the verse or surah, rather than interpreting the verse. In short, although Bukhari contributes to the understanding of the verses by associating them with certain hadiths, it should be kept in mind that he basically classified his book with his hadithist perspective and criterias. From the perspective of tafsir activities, it can be said that Sahih has exceeded its qualification of being a narration book, based on the content of the chapter in which he includes tafsir narrations, especially "Kitābü't-tafsīr". In the aforementioned chapter, Bukhari not only conveyed tafsir narrations for the

explanation of the verses and included philological explanations, but also revealed a certain extent of understanding of tafsir by associating the hadiths, which is not commentary of the Qur'an, with the verses. Bukhari mentions the verses directly in the titles of the chapters, and mostly conveys the meanings of some expressions and words in the verses in tarjamas (titles of the chapter). When we look at the hadiths that he mentions in the chapters, it is seen that most of them consist of narrations which is not commentary of the Qur'an. The aforementioned practice of Bukhari makes us think that he sees the tafsir and hadith transmission traditions as different from each other and that he conveys both types of narration in accordance with his own traditions. Based on all these, it would be correct to say that Bukhari's activity in the field of tafsir is not the same as that in his own period and in later tafsir. Thanks to its features, Sahih has the quality of being a source for the tafsirs especially those are included in the tradition of narration tafsir in the tafsir literature. Sahih, which is considered the most authentic book among the hadith works and stands out in terms of the intensity of the approaches to the explanation of the verses, has been the source of the narration tafsirs from various aspects. The mufasssirs referred to Sahih as a source from which they quoted hadiths, and from time to time they also quoted Bukhari's way of associating the narrations with the verses. Another reason why mufasssirs refer to Sahih as a source is the idea of emphasizing the authenticity of the transmitted narrations. The reference to Sahih at the point of confirming and determining the authenticity of the narrations is at the forefront in the tafsirs of the mufasssirs, who are also muhaddiths and take into account the criteria of hadith methodology in the transmission of narrations. The attitude of both transmitting narrations from Sahih and quoting Bukhari's understanding is limited in the tafsirs compiled in the period up to the second half of the fifth century AH. In these aspects, the source of Sahih to tafsirs started to become evident after the second half of the fifth century. In some tafsirs, Sahih was referenced as a source only for the purpose of transmitting the narration and confirming the authenticity of the narrations. In some other tafsirs, in addition to these two approaches, the attitude of quoting Bukhari's understanding of explaining the verses has come to the fore. The reference of Ibn Kathir, the famous tafsir of the eighth century, to Bukhari is much more intense than all other mufasssirs. He frequently referred to Bukhari as a source both for the transmission of hadiths and for confirming the authenticity of the hadiths. However, Bukhari's contribution to Ibn Kathir's tafsir is not limited to this. Perhaps his main contribution to Ibn Kathir's tafsir can be seen in the frequent reflection of his method of explaining the verses.

Giriş

Buhârî'nin *Sahih*'i amacı sahih ve müsned hadisleri toplamak olan bir rivayetü'l-hadis eseridir. Bununla birlikte *Sahih*'in telifinin temelinde sıhhat vurgusu vardır. Buhârî'nin, İshâk b. Râhûye'nin kendisinden Hz. Peygamber'in sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap yazmasını istemesi üzerine eserin telifine karar verdiğine dair açıklamasında¹ bu sıhhat vurgusu açıkça görülmektedir. Eserin

¹ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1379), 1/7 (Mukaddime).

sahih hadisleri cem' etme amacıyla telifi, sonraki dönemlerde *Sahih*'in hadis ehline muteber addedilmesini sağlamıştır.²

İçerik olarak *Sahih*, rivayetü'l-hadis eserinin sınırlarını aşan bir yapıya sahiptir. Buhârî eserinde, sünnet olarak nitelendirdiği sahih ve müsned hadisleri nakletmesinin yanı sıra kendi döneminde tartışılan itikâdî ve fikhî meselelere ilişkin görüşlerini de yansıtmıştır.³ Bu durum hadisleri naklederken kullandığı bab başlıkları ve altında zikrettiği hadislerin birbiriyle irtibatında ve tercemelerindeki izahlarında görülebilmektedir. Gelenekte Buhârî'nin tercemeleri ile ilgili kullanılan "*Fikhu'l-Buhârî fî terâcimihî*"⁴ (Buhârî'nin fikhî, bâb başlıklarındadır) ifadesi de eserinin bu yönüne işaret etmektedir. Buhârî'nin bab başlıkları ve bu başlıklar altında zikrettiği rivayetler arasında kurduğu ilişkilerden onun gerek ehl-i reyin düşüncelerine gerekse hadisçilerin ehl-i bid'at olarak nitelendirdiği grupların görüşlerine itirazlarını tespit etmek mümkündür.⁵ *Sahih*'deki bu yaklaşımlar, Buhârî'nin eserinin telifinde dönemin siyasî, itikâdî ve fikhî tartışmalarını dikkate aldığını göstermektedir.⁶ Öte yandan tefsir faaliyetleri çerçevesinden bakıldığında da *Sahih*'in bir rivayet kitabı olma vasfını aştığı, başta "Kitâbü't-tefsir" olmak üzere tefsir rivayetlerine yer verdiği bölümlerin içeriğinden hareketle söylenebilir. Bahsedilen bölümlerde Buhârî ayetlerin izahına yönelik tefsir rivayetleri nakletmek ve filolojik izahlara yer vermekle kalmamış, aynı zamanda sebab-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan hadisleri ayetlerle ilişkilendirerek belli düzeyde bir tefsir anlayışı ortaya koymuştur. Temelde bir rivayet kitabı olan *Sahih*'te bu tür bir yaklaşımın mevcudiyetinin sebepleri başlı başına bir araştırma konusudur. Ancak tefsire kişisel bir ilgi beslediği, Buhârî'nin *et-Tefsîrû'l-*

² Bk. Zişan Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Haziran 2012), 78-79.

³ Eserinin bu özelliğine rağmen itikâdî ve kelâmî eserlerde Buhârî'nin görüşlerinin pek fazla dikkate alınmadığı, bu eserlerde Buhârî'nin adının, genellikle rivayetleri bağlamında geçtiği nadiren halku'l-Kur'ân meselesinde biraz aykırı görünen görüşünden dolayı kendisine atıflar yapıldığına dair bk. Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", 86. Ayrıca Buhârî de dahil üçüncü asır musanniflerini merfû muttasıl hadisleri tasnif etmeye sevk eden anlayışın Şâfiî tarafından belirginleştirildiğine dair bk. Zişan Türcan, "Üçüncü Asır Hadis Musnefâtı Üzerine eş-Şâfiî'nin Etkisi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (Haziran 2009), 95-96.

⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/243.

⁵ Nitekim İbn Hacer'e göre, Buhârî, "Kitabu't-tevhîd"i Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, "Kitabu'l-fiten"i Hariciler'e, "Kitabu'l-ahkâm"ı da Rafizilere reddiye olarak oluşturmuştur. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 13/344; Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", 76.

⁶ Bk. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005).

Kebîr adlı müstakil bir tefsir kitabının olduğuna dair haberlere⁷ dayanarak tahmin edilebilir.

Abdullah İbn Vehb'e (ö. 197/813) ait olan *Tefsîrû'l-Kur'ân*'in⁸ müstakil bir tefsir mi yoksa *el-Câmi'* adlı eseri içerisinde bir bölüm mü olduğu ve yine Sa'îd b. Mansur'a (ö. 227/842) ait olan "*Tefsîr*"in⁹ de müstakil bir tefsir mi yoksa Sa'îd b. Mansur'un *Sünen*'indeki bir bölüm mü olduğu konusu tartışmaya değer görünmektedir.¹⁰ Ancak Buhârî'nin *Sahih*'inin "Kitâbü't-tefsir" başlığıyla tefsire dair rivayetlere özel bir bölümde yer veren ilk hadis eseri olarak kabul edilmesi¹¹ şimdilik yanlış olmayacaktır. Buhârî ile birlikte hadis eserinde Kitâbü't-tefsir" bölümleri görülmeye başlanmışsa da hiçbiri *Sahih*'teki kadar kapsamlı olmayıp onda görülen düzeyde bir tefsir çabası içermemektedir.¹²

⁷ Kâtip Çelebi, *Sahih*'teki 'Kitâbü't-tefsir' bölümünden başka, Buhârî'nin "*et-Tefsîrû'l-Kebîr*" adlı bir eserinden bahseder. (Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, (Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941),1/443.) Buhârî'de "*et-Târîhu'l-Kebîr*" adlı eserinde bu tefsire atıfta bulunmuştur. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Han, (Haydarâbad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye), 8/232, 265.

⁸ Miklos Muranyi tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde *el-Câmi'* (*Tefsîrû'l-Kur'ân*) adıyla neşredilmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb, *el-Câmi'* (*Tefsîrû'l-Kur'ân*), thk. Miklos Muranyi, (b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, t.s).

⁹ Kâtip Çelebi, bu eserin adını "*Tefsîru Sa'îd b. Mansûr*" olarak zikreder ve Sa'lebî'nin tefsirinde geçtiğini söyler. bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 1/449.

¹⁰ Bir doktora çalışmasında Buhârî öncesi muhaddislerden Abdullah İbn Vehb'e ait olan ve Miklos Muranyi tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde *el-Câmi'* (*Tefsîrû'l-Kur'ân*) adıyla neşredilen eserin -söz konusu eseri çeşitli açılardan inceleyerek *el-Câmi'* ile yaptığı karşılaştırmalar neticesinde- İbn Vehb'in *el-Câmi'* adlı eserinin bir bölümü olduğu, dolayısıyla hadis eserlerinde ilk defa tefsire dair bölüm açan muhaddisin Buhârî olmadığı kanaatine ulaşan yazar, Sa'îd b. Mansûr'a ait olan ve *Sünen*'inden bir bölüm olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunan "Tefsir" ile ilgili de aynı kanaati paylaşmıştır. Buna göre yazar, Abdullah İbn Vehb ve Sa'îd b. Mansûr'un hadis eserlerinde ilk defa tefsir bölümü oluşturmak suretiyle Buhârî'ye öncülük ettiklerini ifade etmiştir. (bk. Mustafa Yasin Akbaş, *Hadis Edebiyatında Kitâbü't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri İle Karşılaştırılması* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 124-134; 135-144. Sa'lebî tefsirinde Abdullah İbn Vehb'in tefsirini 'Tefsîru'l-kudemâ' başlığında "*Tefsîru İbn Vehb*" Sa'îd b. Mansur'un tefsirini de "*Tefsîru Sa'îd b. Mansûr*" şeklinde müstakil tefsirler olarak zikretmiştir. bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Muhammed b. Âşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002), 1/82).

¹¹ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 145.

¹² Müslim *Sahih*'inde 7 babdan oluşan "Kitâbü't-tefsir", Tirmizî de *Sünen*'inde 95 babdan oluşan "Tefsîrû'l-Kur'ân" bölümünde tefsir rivayetlerine yer vermiştir. (bk. Müslim b. Haccâc Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.s.), 9/2312-2323; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 5/49-314.) Bunun dışında her iki müellifin eserlerinde farklı bablar altında dolaylı tefsir rivayeti olarak nitelendirilebileceğimiz rivayetler de nakledilmiştir. Müstakil bir eser olduğuna dair görüşler de olmakla birlikte (bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Kâhire: Dâru'l-

Çalışmada aşağıdaki sorular çerçevesinde *Sahih*'in tefsir literatüründe kaynaklık değeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Hadis eserleri arasında ilk defa “Kitâbü’t-tefsir”e yer veren bir eser olması hasebiyle hem kendi türündeki eserlerden hem de diğer hadis eserlerinden ayrılan *Sahih*, tefsir literatüründe nasıl algılanmıştır? Tefsir literatüründe hangi yönleriyle *Sahih*'e atıfta bulunulmuştur? Bu sorulara rivayet tefsirlerinde *Sahih-i Buhârî*'ye yapılan atfların yoğunluğu ve mahiyeti çerçevesinde cevap aranacaktır. Araştırmanın özellikle rivayet tefsirlerine dayandırılması, bu eserlerin içerik ve yöntem bakımından rivayete odaklı olmalarından dolayı uygun görünmektedir.¹³

Sahih'te Tefsir Rivayetleri ve Kitâbü't-Tefsir Bölümü

Sahih, musannef türünde telif edilen bir hadis kitabı olmakla birlikte ait olduğu türdeki diğer eserlerden onu farklı kılan belirgin yönlere sahip kendine özgü bir eserdir. *Sahih* 'i kendi türünde yazılan diğer eserlerden ayıran en önemli yönlerden biri tefsire dair barındırdığı malumat ve müellifinin bu malumatı kullanma yöntemidir. Buhârî, *Sahih*'te tefsir rivayetlerini “Kitâbü't-tefsir” başlığı altında nakletmiştir. Tefsir usûlü, tefsir tarihi ve Kur'ân tarihine ilişkin bilgileri içeren rivayetlere ise müellif genellikle “Kitâbü fezâilî'l-Kur'ân”, “Kitâbü bed'i'l-vahy”, “Kitâbü ehâdîsî'l-enbiyâ”, “Kitâbü bed'i'l-halk” ve “Kitâbü't-tevhîd” bölümlerinde yer vermiştir.

Buhârî, “Kitâbü't-tefsir”de sadece rivayet nakletmekle yetinmemiş, belli oranda ayetlerin izahına ilişkin açıklamalara da yer vermiştir. Onun ayetlerin izahıyla ilgili aktardığı bilgiler toplamda bir tefsirde olması beklenen miktarda olmadığı gibi bir tefsir yöntemiyle de ele alınmış değildir.¹⁴ Nitekim “Kitâbü't-tefsir” bölümünde

---

Hadîs, 1427/2006), 11/83.) Nesâî'nin *Sünen*'inde de 105 sûrenin her birine dair rivayetlerin yer aldığı “Kitâbü't-tefsir” bölümü vardır. bk. Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, thk. Hasan Abdu'l Mun'im Şelbî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 10/5-351.

¹³ Çalışmamızla benzermiş gibi görünen Burhan Sümertaş'a ait, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahih'i* adlı çalışma içerik olarak çalışmamızdan farklıdır. Söz konusu çalışmada *Sahih*'in içerdiği malzeme açısından tefsir alanına kaynaklık etme meselesi ele alınmış ve içerdiği rivayetlerin mahiyetinden hareketle hem tefsir usûlü hem de tefsir tarihine kaynaklık edebilecek bir potansiyele sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bizim çalışmamız ise *Sahih*'in rivayet tefsirlerinde hangi açılardan kaynak olarak kullanıldığını tespit etmektedir. Celâl Kırca'ya ait “Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri” adlı tebliğde ise yazar genel olarak Buhârî'nin, Kitâbü't-tefsir bölümünde rivayet tefsiri metoduyla bir tefsir faaliyeti ortaya koyduğunu vurgulamış. Filolojik izahlarını da dirayet tefsiri olarak nitelendirmiştir.

¹⁴ Bir hadis eserinde ilk defa tefsir rivayetlerine yer vermesini rivayet tefsirine, filolojik izahları eserinde kullanmasını da dirayet tefsirine önem vermesiyle izah eden bir çalışmada, Buhârî'nin *Sahih* 'teki tefsir rivayetleriyle ilgili uygulamaları rivayet

114 sûre için ayrı başlıklar oluşturulmakla birlikte sûrelerin bütün ayetlerinin tefsiri söz konusu değildir. Buhârî burada her bir sûre ile ilgili kendi şartlarına uygun olan rivayetleri söz konusu sûrenin ilgili ayeti ile ilişkilendirmek suretiyle eserine almıştır. Buradaki temel amacı ayeti izah etmekten ziyade ayet ya da sûre ile ilgili kendisine ulaşan ve şartlarına uyan rivayeti nakletmektir. Kısacası Buhârî ayetleri belli hadislerle ilişkili bir şekilde ele almak suretiyle anlaşılmasına katkı sunsa da temelde onun hadisçi bakış ve ölçüleriyle kitabını tasnif ettiği hatırdan uzak tutulmamalıdır.

Buhârî bab başlıklarında ayetleri doğrudan zikretmekte, çoğunlukla da tercemelerinde ayetlerdeki kimi ifade ve sözcüklerin manasına dair nakillerde bulunmaktadır. Bu nakilleri İbn Abbâs gibi sahabilerden, tabiûn alimlerinden ve sonraki dilcilerden yapmaktadır. Aynı zamanda senedlerini hafız ederek tefsir rivayetlerine de yer vermektedir. Bablarda zikrettiği hadislerle bakıldığında çoğunluğunun sebep-i vürûdu tefsir olmayan rivayetlerden oluştuğu görülmektedir. Buhârî'nin sözü edilen uygulaması onun zihninde tefsir ve hadis nakil geleneklerini ayırdığını ve her iki rivayet türünü kendi geleneklerine uygun naklettiğini düşündürmektedir. Bütün bunlardan hareketle, Buhârî'nin tefsir bölümündeki faaliyetinin gerek kendi dönemindeki gerekse sonraki tefsirlerdeki tefsir faaliyetiyle aynı olmadığını söylemek uygun olacaktır. Dolayısıyla ayetler ile farklı sebeplere binaen varid olmuş hadislerin ilişkilendirilmesi, Buhârî'nin özgün yaklaşımlarının ortaya çıktığı noktadır. Bu nedenle onun “Kitâbü't- tefsir”deki uygulamalarını hem içerdiği malzeme hem de yöntem açısından tam bir tefsir faaliyeti olarak nitelemek yerine diğer hadis eserlerinden farklı olarak bir hadis eserinde tefsirin imkanlarını genişletme arzusu yahut çabası olarak nitelendirmek¹⁵ daha isabetli olacaktır. Üstelik Buhârî'nin bir müfessir olarak nitelendirilmesi de farklı literatürlerin kendilerine özgü yapı ve sistematığının, buna uygun bir şekilde geliştirilen uzmanlık tarzının göz ardı edilmesinden kaynaklanan yanlış bir tespit olacaktır.¹⁶

---

tefsirine dair uygulamalar, tefsir rivayetlerinden özellikle filolojik izahları içeren rivayetleri senedlerini hafız ederek nakletmesi de rivayet tefsirine kattığı yenilik olarak yorumlanmıştır. bk. Celâl Kırcı, “Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum*, ed. Ahmet Hulûsi Köker, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996), 184-185.

¹⁵ Türçan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbü't- tefsir'i Örneği-”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 / 29 (Haziran 2010), 250, 259. Türçan'dan bu tespitin alıntılandığı anlaşılan bir çalışmada bilginin kaynağı gösterilmemiştir. Bk. Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi 'u 's-Sahîh'i*, (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015), 244.

¹⁶ Buhârî'nin eserini tefsir kaynağı, Buhârî'yi de müfessir olarak niteleyen bir çalışma için bk. Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi 'u 's-Sahîh'i*.

Sahih'teki "Kitâbü't-tefsir" bölümü mevkuf ve maktu rivayetleri de barındırmakla birlikte çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşmaktadır. Buhârî eserinin bütünü için belirlediği hedef doğrultusunda tefsir bölümünde de merfû ve sahih hadisleri nakletme amacıyla hareket etmiştir. Bu nedenle ilgili bölümde ilk dönem tefsir eserlerinin aksine ayetleri açıklayan tefsir rivayetlerini yeterli miktarda zikredememiştir. Hatta ayetlerle ilişkili diğer rivayetlerde de sıhhat şartları kendisini sınırlamıştır. Dolayısıyla bu bölümde naklettiği rivayetler her zaman doğrudan ayeti izah eden bilgiler içermemektedir. Sebeb-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetlere Buhârî tefsir bölümünde daha fazla yer vermiştir. Kiblenin tahvilini bildiren ayetin¹⁷ tefsiri sadedinde naklettiği rivayet onun bu uygulamasını gösteren bir örnektir. Buhârî bu ayet için açtığı babda Enes b. Malik'ten "Benden başka iki kibleye yönelerek namaz kılan kimse kalmadı" şeklindeki rivayeti nakletmiştir.¹⁸ Buhârî burada, ayetin içeriğini dolaylı bir muhtevayla teyid etmiş olmaktadır.

Rivayet Tefsirlerinde Sahih'in Kaynak Olarak Kullanımı

Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in tefsir rivayetlerini tedvin eden eserlerinden sonra rivayet tefsirlerinde istihdam edilen haber türünde belirgin bir farklılık görülmeye başlanmıştır. İlk örnekleri yine Taberî'nin eserinde nadiren görülen sebeb-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetlerin zikri uygulaması artarak devam etmiştir.¹⁹ Rivayet tefsirlerinde zikredilen tefsir amaçlı varid olmamış haberlerin alındığı kaynaklar öncelikli olarak bu haberlerin derlendiği hadis eserleri olmuştur. Hadis eserleri içerisinde en sahih kitap olarak sayılan ve aynı zamanda ayetlerin izahına ilişkin yaklaşımların yoğunluğu bakımından öne çıkan *Sahih*, rivayet tefsirlerine hem hadis tedariki hem de ayetleri izah biçimleri bakımından kaynaklık etmiş midir?

Taberî (ö.310/923) ve İbn Ebî Hatim'in (ö.327) tefsirleri rivayet tefsirlerinin önde gelen temsilcileridir. İbn Ebî Hâtim Buhârî'den hiç hadis nakletmemiş, Taberî ise ondan sadece iki tefsir rivayeti almıştır. Bu rivayetlerin birisi Kıyâmet sûresi 22. ayetin diğeri de 23. ayetin tefsirinde geçmektedir. Taberî 22. ayetin tefsirinde naklettiği rivayetin senedinde *حدثني محمد بن إسماعيل البخاري* ifadesine 23. ayetin tefsirinde naklettiği rivayetin senedinde ise *حدثنا محمد بن إسماعيل البخاري*²⁰ ifadesine yer

¹⁷ Bakara, 2/144.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu 's-sahih*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavk'ın-Necât, 1422/2001) "Tefsir", 17 (No. 4489).

¹⁹ Rivayet tefsir geleneğinde kullanılan malzemenin dönüşümü için bk. Saliha Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 101-104.

²⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu 'l-beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 24/71-72.

vermiştir. Bu rivayet sigaları iki müellifin görüşüklerine delâlet etmektedir.²¹ Görüşükleri halde Buhârî'den sadece iki tefsir rivayetini alması, üstelik eserinde nadiren yer verdiği sebab-i vürûdu tefsir olmayan haberlerin de hiçbirini Buhârî'den almaması dikkat çekicidir. Taberî tefsirindeki malzemenin hemen tamamı sebab-i vürûdu Kur'ân tefsiri olan rivayetlerdir. Bu durum onun eserinde tefsir rivayetlerini derleme amacını öncelediğini göstermektedir. Tefsirin kaynakları incelendiğinde, müellifin bu amacını gerçekleştirirken rivayetleri genellikle ilk dönem tefsirlerden derlediği anlaşılmaktadır.²² Bu durum Taberî'nin *Sahih*'ten sadece iki tefsir rivayeti nakletmiş olmasını anlaşılır kılmaktadır.

İbn Ebî Hâtîm'in Buhârî'den ya da eserinden herhangi bir nakilde bulunmaması da Taberî tefsirinde olduğu gibi daha fazla tefsir malzemesine sahip olmasından dolayı nakle ihtiyaç hissetmemesiyle izah edilebilir. Ancak onun bu tavrında Buhârî'ye ilişkin olumsuz yargıların etkili olması da ihtimal dahilindedir.²³ Bahsettiğimiz nedenlerden dolayı tefsir rivayetlerinin naklinde *Sahih*'in Taberî ve İbn Ebî Hâtîm'in tefsirlerinde kaynak olarak kullanılmadığını söyleyebiliriz. Taberî ve İbn Ebî Hatim'in tefsir anlayışları gereği sebab-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetleri tefsirlerinde istihdam etmemiş olmaları bakımından *Sahih*'in anılan rivayet türünün naklinde bu tefsirlere kaynaklık etme durumu zaten söz konusu değildir. Kaldı ki, *Sahih*'in, bahsedilen dönemlerde itibar ve yaygınlık kazanmamış olması da kaynak olarak kullanılması meselesinde dikkate alınması gereken bir başka noktadır.²⁴

²¹ Taberî'nin doğumu dikkate alındığında ilim yolculukları esnasında iki alimin karşılaşmaları kuvvetle muhtemeldir. Buna rağmen tabakat kitaplarında Buhârî'nin Taberî'nin hocaları arasında zikredilmemesi manidardır.

²² Taberî'deki rivayetler üzerine yapılan bir çalışmada Taberî tefsirinin ilk dönem yazılı kaynaklardaki rivayetlerden oluştuğu ifade edilmiştir. Bu kaynaklardan Ali b. Ebî Talha, Mücâhid, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem tefsirlerinin, İbn İshâk'ın Kitâbü'l-Megâzî'sinin ve Taberî'ye İbn Sa'd'dan rivâyet edilmiş olan bir eserin eksiksiz olarak Taberî'de bulunduğu, diğer yazılı kaynakların ise Taberî'ye sadece özet olarak rivayet edildiği sonucuna ulaşılmıştır. (bk. Heribert Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", çev. Sabri Çap, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 328).

²³ Buhârî hakkında olumsuz düşünceye sahip olanlardan biri de İbn Ebî Hâtîm'in babası Ebû Hâtîm er-Râzî'dir. İbn Ebî Hatim kendi eserinde babasının Buhârî'ye yaklaşımına şu şekilde işaret eder: "Babam Ebû Hâtîm er-Râzî (ö.277/890) ve Ebû Zur'a (ö.264/ 878) Buhârî'den hadis dinlediler. Ancak Muhammed b. Yahya, onun 'Kur'ân'ın lafzı mahlûktur' görüşünde olduğunu kendilerine yazıp haber verince, Buhârî'nin hadislerini terk ettiler. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952), 7/191.

²⁴ Buhârî'nin itibar ve otorite kazanma süreçlerine dair bk. Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3 (1997), 100-109.

Semerkindî (ö. 373/983) *Bahru'l-ulûm* adlı tefsirinde ayetlerin izahında hem tefsir rivayetlerine hem de sebep-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetlere yer vermiş ama her iki rivayet türünden de Buhârî'den herhangi bir nakilde bulunmamıştır. Tefsirinde yer verdiği rivayetlerin bazıları *Sahih*'te geçmekle birlikte Semerkindî'nin Buhârî'den naklettiğini gösteren bir karîne yoktur.

Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) tefsirinde de tefsir rivayetleri ağırlıklı olmakla birlikte sebep-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetler de vardır. Ancak Sa'lebî ne tefsir rivayetlerinin ne de sebep-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetlerin naklinde *Sahih*'e müracaat etmiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045) de rivayet tefsiri niteliğinde olan *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye* adlı tefsirinde *Sahih*'ten rivayet nakletmemiştir. Mâverdi'nin (450/1058) *en-Nüket ve'l-uyûn* adlı tefsiri hem rivayet hem dirayet olarak nitelendirilse²⁵ de rivayet yönü ağırlıklı olan bir tefsirdir. Müfessir rivayetleri tefsir nakil geleneğine uygun olarak genellikle senedsiz nakletmiş ve kaynak vermemiştir. Mâverdi'nin tefsirinde Buhârî'nin ismi sadece bir yerde geçmekte, eserinin adı ise hiç geçmemektedir. Kasas sûresi 88. ayetin tefsiri ile ilgili altı farklı görüşe yer veren Mâverdi, Buhârî'nin bu ayetin tefsirine dair görüşünü ismini zikrederek vermiştir.²⁶

Hicrî beşinci asrın ikinci yarısına kadar Buhârî sonrası telif edilen tefsirlerde *Sahih*'e kayda değer bir müracaatın olmadığı ortadadır. Anlaşılan şu ki, Taberî ve İbn Ebî Hatim'in tefsir malzemesini tedvin etmiş olmaları ve sonraki tefsirlere yeterli rivayeti tedarik etmeleri, *Sahih* de dahil başka bir hadis rivayet kitabını kaynak olarak kullanmaktan onları müstağni kılmıştır. Hatta bu müfessirlerin tefsir rivayetleri dışında ayeti izah amacıyla nadiren naklettikleri diğer rivayetler için de *Sahih*'e müracaat etmedikleri görülmektedir.

Buhârî'nin *Sahih*'ine belirgin bir şekilde ilk defa *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* adlı tefsirinde Vâhidî (ö. 468/1076) müracaat etmiştir. Vâhidî eserinde *Sahih*'i iki şekilde kaynak olarak kullanmıştır. Birincisi ayetlerin izahında yer verdiği rivayetlerin *Sahih-i Buhârî*'de hangi tarikile yer aldığını zikretmek şeklindedir. Vâhidî'nin bu uygulamasını naklettiği hemen her rivayette görmek mümkündür. Vâhidî'nin naklettiği rivayetlerin sonunda en çok kullandığı ifade “...رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ عَنْ...”

²⁵ Cengiz Kallek, “Mâverdi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/185.

²⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid Abdü'l-Maksûd b. Abdurrahim, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.), 2/31.

şeklinde. ²⁷ Vâhidî'nin ayetin izahında kullandığı rivayeti Buhârî'nin de naklettiğini ifade etmesi ve onun senedine yer vermesi, naklettiği rivayetin sıhhatini vurgulamaya yönelik bir tavır olarak gözükmektedir. Zira onun ayetin izahında yer verdiği ve “Buhârî rivayet etmiştir” dediği rivayetler *Sahih*'te ilgili ayetle ilişkilendirilmemiştir. Örneğin Vâhidî, Bakara sûresi 189. ayetin tefsirinde ayetin sebep-i nüzûlünü içeren şu rivayeti nakletmiştir: “Ensar hac yaptığı sırada evlere kapılarından değil arkalarından girerdi. Bir adam geldi ve eve kapısından girdi bu yaptığından dolayı da ayıplandı. İşte bu olay üzerine ilgili ayet inmiştir.”²⁸ Vâhidî rivayeti zikrettikten sonra Buhârî'nin bu rivayeti Ebû'l-Velîd yoluyla naklettiğini belirtmiştir. Söz konusu rivayet *Sahih*'te “Kitâbü'l-hac” da “Evlere Kapılarından Girin Kavli Babı”nda Ebû'l-Velîd kanalından nakledilmiştir.²⁹ Yine Bakara sûresi 232. ayetin tefsirinde naklettiği rivayetin sonunda Vâhidî, “Buhârî bunu Ahmed b. Hafs'dan nakletmiştir” ifadesine yer vermiştir.³⁰ Söz konusu rivayete Buhârî, “Kitâbü'n-nikâh”ta “Veli Olmaksızın Nikah Olmaz Diyen Kimse Babı”nda yer vermiştir.³¹ Bir başka örnek ise Âl-i İmrân sûresi 77. ayetin izahında naklettiği rivayettir. Müfessir bu rivayeti Buhârî'nin Ebû Hamza kanalıyla tahrir ettiğini ifade etmiştir.³² Rivayet Buhârî'de “Kitâbü'l-husûmât”ta geçmektedir.³³

Vâhidî'nin *Sahih*'e diğer bir müracaat biçimi ise Buhârî'nin “Kitâbü't-tefsir”deki ayetleri açıklama tarzını iktibas etmesidir. Yani Buhârî'nin ayetle ilgili babda naklettiği rivayete Vâhidî de aynı ayetin tefsirinde yer vermiştir. Müfessir söz konusu rivayeti *Sahih*'ten doğrudan değil Buhârî üzerinden kendi senediyle nakletmiştir. Bu uygulamasında senedin Buhârî'den sonraki kısmını zikretmesi henüz kitap merkezli bir kaynak anlayışıyla hareket etmediğini de göstermektedir. Tevbe sûresi 102. ayetin tefsirinde yer verdiği rivayeti kendi senediyle nakletmesi söz

²⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kurân'il-Mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz ve diğerleri, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/291), 242; Vâhidî bazen de ... زَوْاهُ مُسَلِّمٌ عَنْ ... şeklinde rivayetin Müslim'deki tarikine işaret etmiştir. (bk. Vâhidî, *Vasît*, 2/441) Kimi zaman da hem Buhârî hem de Müslim'deki tarikini birlikte vermiştir. (bk. Vâhidî, *Vasît*, 2/457, 516) Vâhidî tefsirinde naklettiği rivayetlerden sadece bir tanesi için لَمْ يُخْرِجْهَا الْبُخَارِيُّ ifadeini kullanmıştır. bk. Vâhidî, *Vasît*, 1/256.

²⁸ Vâhidî, *Vasît*, 1/291.

²⁹ Buhârî, “Hac”, 170 (No.1803). Buhârî “Kitâbü't-tefsir”de ilgili ayet bağlamında ayetin sebep-i nüzûlüne dair Berâ'dan şu rivayeti nakletmiştir: “Cahiliyye döneminde ihrama girdiklerinde evlere arka taraftan girerlerdi. Bunun üzerine Allah, ‘İyilik evlere arkalarından girmeniz değildir; İyilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin’ ayetini indirdi.” Bk. Buhârî, “Tefsir”, 31 (No. 4512).

³⁰ Vâhidî, *el-Vasît*, 1/339.

³¹ Buhârî, “Nikâh”, 37 (No. 5130).

³² Vâhidî, *el-Vasît*, 3/121.

³³ Buhârî, “Husûmât”, 3 (No. 2416).

konusu uygulamasının güzel bir örneğidir. Vâhidî hadisi Buhârî üzerinden aldığı yine senesinde onun adını zikrederek göstermektedir. Nitekim aynı rivayeti Buhârî *Sahih*'te “Kitâbü't-tefsir”de ilgili ayete dair babda tahrir etmiştir.³⁴ Müfessirin Buhârî'nin ayetleri izah tarzını aktarma uygulaması, rivayetin sıhhatini destekleme amacıyla *Sahih*'e müracaat etme şeklindeki ilk uygulamasından daha azdır. Vahidî tefsirinde kitap ismi kullanarak *Sahih*'i sadece iki yerde *رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ فِي الصَّحِيحِ فِي الصَّحِيحِ* ve *لَمْ يَرَوَاهُ فِي الصَّحِيحِ* ifadeleriyle³⁵ referans göstermiş, bir seferinde de *روى في الصحيحين* ifadesini³⁶ kullanmıştır. Vâhidî Bakara sûresi 196. Ayetin tefsirinde zikrettiği rivayetle ilgili olarak *فِي التَّفْسِيرِ فِي رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ* ifadesine³⁷ yer vermiştir. Söz konusu rivayeti Buhârî, “Kitâbü't-tefsir”de ilgili ayete dair babda tahrir etmiştir.³⁸

Sahih'e kayda değer oranda müracaat eden bir diğer müfessir Sem'ânî (ö.489/1096) dir. Sem'ânî'nin *Sahih*'e müracaatı Vahidî'ninkinden daha belirgindir. Müfessirin Buhârî'den yaptığı bazı nakillerde *Sahih*'i bir bütün olarak rivayet yoluyla aldığı anlaşılmaktadır. Bu nakillerinde “اخبرنا” şeklinde kullandığı ‘tahammülü’l-ilm’ sigasından hareketle *Sahih*'i kuvvetle muhtemel kıraat yoluyla aldığı söylenebilir.³⁹ Sem'ânî'nin Buhârî'den bu yöntemle naklettiği rivayetler çoğunlukla *Sahih*'te “Kitâbü't-tefsir” bölümünde yer alan rivayetlerdir.⁴⁰ Bu tür nakillerde Sem'ânî kimi zaman Buhârî'nin tefsir tarzını bire bir yansıtmıştır. Örneğin, Furkân sûresi 33. ayetin tefsirinde zikrettiği rivayeti Buhârî'den kendi senediyle nakletmiştir. Söz konusu rivayeti Buhârî “Kitâbü't-tefsir”de aynı ayete dair açtığı babda tahrir etmiştir.⁴¹ Müfessir bazen de rivayeti Buhârî'nin ilişkilendirdiği ayetten farklı bir ayetle ilişkilendirerek nakletmiştir. Örneğin Sem'ânî'nin Nur sûresi 44. ayetin tefsirinde Buhârî'den kendi senediyle naklettiği rivayete Buhârî, “Kitâbü't-tefsir”de Câsiye sûresi 24. ayete dair açtığı babda yer vermiştir. Sem'ânî'nin kaynak olarak *Sahih*'e müracaatı daha ziyade naklettiği rivayetlerin *Sahih*'te ya da *Sahihayn*'de tahrir edildiğini vurgulamak şeklindedir. Bu uygulamasında çoğunlukla naklettiği rivayetlerle ilgili *فِي الصَّحِيحِ* ve *فِي الصَّحِيحِينَ* ifadelerini⁴² kullanmıştır. Bu durum aynı

³⁴ Vâhidî, *el-Vasît*, 2/522, diğer örnekler için bk. 1/298; 2/437, 478.

³⁵ Vâhidî, *el-Vasît*, 1/52; 4/394.

³⁶ Vâhidî, *el-Vasît*, 2/457.

³⁷ Vâhidî, *el-Vasît*, 1/299.

³⁸ Buhârî, “Tefsir”, 34 (No. 4517).

³⁹ “اخبرنا” ifadesi tahammül sigalarından genellikle kıraate hamledilir. Bk. Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Nuzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfillah er-Rahîlî, (Riyad: Matbaatu Sefîr, 1422), 247.

⁴⁰ Bk. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Yasir b. İbrahim-Ganîm b. Abbâs (Riyad: Dâru'l-Vatan, t.s.), 3/149, 508; 4/19; 6/289.

⁴¹ Buhârî, “Tefsir”, 170 (No. 4760).

⁴² Bk. Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 2/52, 141, 234, 335, 357, 457; 3/429; 4/149, 288, 310, 480.

zamanda onun kitap merkezli kaynak yaklaşımının somut bir göstergesidir. Hicr sûresi 87. ayetin tefsirinde Buhârî'den naklettiği rivayeti⁴³ Buhârî “Kitâbü't-tefsir”de ilgili ayete dair açtığı babda tahrir etmiştir.⁴⁴ Onun bu uygulamasını gösteren bir başka örnek İsrâ sûresi 60. ayette yer verdiği rivayettir. Rivayeti kendi senediyle nakleden Sem‘ânî “Buhârî onu *Sahîh*’inde zikretmiştir.”⁴⁵ ifadesini kullanmıştır. Söz konusu rivayet “Kitâbü't-tefsir”de ilgili ayete dair babda geçmektedir.⁴⁶ Verilen örneklerde görüldüğü üzere Sem‘ânî bu uygulamasında da Buhârî'nin anlayışını bire bir aktarmıştır.

Begavî (ö. 516/1122) tefsirinde hem tefsir rivayetlerine hem de sebab-i vürûdu Kur‘ân tefsiri olmayan rivayetlere yer veren bir müfessirdir. Buhârî'den önemli miktarda rivayet nakletmiştir. Rivayetleri zikretme usulünden *Sahîh*’i hocasından dinlediği anlaşılmaktadır. Begavî Buhârî'den naklettiği rivayetlerin çoğunda onun ayetleri izah yöntemini de aktarmıştır. Örneğin, Bakara sûresi 125. ayetin tefsirinde kendi senediyle Buhârî'den naklettiği rivayet *Sahîh*’te “Kitâbü't-tefsirde” aynı ayete dair babda geçmektedir.⁴⁷ Bakara 144. ayetin izahında naklettiği rivayeti⁴⁸ Buhârî, “Kitâbu’s-salât”ta aynı ayete dair açtığı babda tahrir etmiştir.⁴⁹ Bir başka örnek Bakara sûresi 116. ayette Buhârî'den naklettiği rivayettir. Buhârî, bu rivayeti “Kitâbü't-tefsir”de aynı ayete dair açtığı babda tahrir etmiştir.⁵⁰

Begavî Buhârî'den sadece “Kitâbü't-tefsirde” yer alan rivayetleri nakletmemiştir. Buhârî'nin *Sahîh*’te diğer kitaplarda tahrir ettiği sebab-i vürûdu Kur‘ân tefsiri olmayan rivayetleri de tefsirinde ayetleri izah ederken istihdam etmiştir. Örneğin, Bakara sûresi 48. ayetin tefsirinde naklettiği rivayet⁵¹ *Sahîh*’te “Kitâbü'r-rikâk”ta ‘Keyfe'l-haşr’ babında yer almaktadır.⁵² Yine Bakara sûresi 24. ayetin tefsirinde naklettiği rivayeti⁵³ Buhârî, “Kitâbü ehâdîsi'l-enbiyâ”da tahrir etmiştir.⁵⁴

⁴³ Vâhidî, *el-Vasît*, 3/149.

⁴⁴ Buhârî, “Tefsir”, 181 (No. 4704).

⁴⁵ Vâhidî, *el-Vasît*, 3/254.

⁴⁶ Buhârî, “Tefsir”, 192 (No. 4716).

⁴⁷ Krş. Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes‘ûd el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420), 1/163; Buhârî, “Tefsir”, 11 (No. 4483). Benzer örnekler için krş. Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/119-Buhârî, “Tefsir”, 6 (No. 4478); Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/121-Buhârî, “Tefsir”, 7 (No. 4479); Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/158,159- Buhârî, “Tefsir”, 10 (No. 4482); Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/175- Buhârî, “İ'tisâm”, 19 (No. 7349).

⁴⁸ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/178.

⁴⁹ Buhârî, “Salât” 75 (No. 398).

⁵⁰ Buhârî, “Tefsir” 10 (No. 4482).

⁵¹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3/196.

⁵² Buhârî, “Rikâk”, 45 (No. 6522).

⁵³ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/96.

⁵⁴ Buhârî, “Enbiyâ” 1 (No. 3327).

Bakara sûresi 143. ayetin tefsiri bağlamında Begavî'nin Buhârî'den naklettiği rivayet⁵⁵ *Sahîh*'te, “Kitâbü'l- i'tisâm”da yer almaktadır.⁵⁶ Tevbe sûresi 37. ayetin tefsirinde Buhârî'den naklettiği rivayet ise Buhârî'de “Kitâbü'l-edâhî”de⁵⁷ geçmektedir. Begavî'nin tefsirinde *Sahîh*'e kendisinden önceki müfessirlere nazaran fazlaca müracaat etmesi Buhârî'ye hadis alanında gösterdiği itimadını tefsirle ilgili yaklaşımlarına da teşmil etmesiyle izah edilebilir. Zira aynı zamanda muhaddis olan Begavî hadis usûlünde önemli bir kaynak olan *Mesâbihu's-sünne* adlı eserinde hadisleri sıhâh ve hısân olarak ikiye ayırdığını *Sahîhayn*'da geçen hadisleri sıhâh olarak nitelendirdiğini ifade etmiştir.⁵⁸ Onun bu açıklaması, hadis alanında hicri altıncı asır itibarıyla Buhârî'nin eserinin otoritesi üzerinde oluşmaya başlayan icmâya öncülük etmiştir.⁵⁹

İbn Atıyye (ö. 541/1147) de Begavî kadar olmasa da tefsirinde yer verdiği rivayetlerin naklinde *Sahîh*'e müracaat etmiştir. Bu nakillerini çoğu zaman وفي البخاري ifadesiyle⁶⁰ zaman zaman da وفي صحيح البخاري ifadesiyle vermiştir. İbn Atıyye'nin Buhârî'den yaptığı nakillerde onun da ayetlerin izahında hadisleri zikrederken Buhârî'nin anlayışını aktardığı örnekler mevcuttur. Örneğin, İbn Atıyye, Kadir sûresinin tefsirinde senedini vermeksizin *Sahîh*'te geçtiğini ifade ederek “Kim de inanarak ve karşılığını Allah'tan bekleyerek Kadir gecesini ihyâ ederse geçmiş günahları bağışlanır.” şeklinde bir rivayet nakletmiştir.⁶¹ Bu rivayet benzer şekilde Buhârî tarafından “Kitâbü fadli leyleti'il-Kadr”de kadir sûresinin izahı bağlamında zikredilmiştir.⁶²

İbn Atıyye genellikle Buhârî'den naklettiği rivayetlerin metinlerini zikretmekle birlikte bazen de *Sahîh*'te konuyla ilgili rivayet olduğuna işaret etmekle yetinmiştir. Mülk sûresi 8. ayetin tefsirinde müşriklerin çocuklarının cennetlik olup olmaması ile ilgili açıklamalar yapan müfessir ardından, *Sahîh*'te “Kitâbü't-tefsir”de

⁵⁵ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/175.

⁵⁶ Buhârî, “İ'tisâm”, 19 (No. 7349).

⁵⁷ Buhârî, “Edâhî”, 5 (No. 5550).

⁵⁸ Begavî, *Mesâbihu's-sünne*, thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, Muhammed Selim İbrahim Semâre, Cemal Hamdi ez-Zehebî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987), 1/13.

⁵⁹ Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, 106.

⁶⁰ Bk. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 1/206, 218; 2/3, 43, 167, 3/10, 11, 17; 4/17, 168, 384; 5/295, 386, 392.

⁶¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/505.

⁶² Buhârî, “Savm”, 6 (No. 1901); “Fadlû leyleti'il-Kadr”, 1 (No. 2014).

müşriklerin çocuklarının cennetlik olduğunu bildiren bir hadisin olduğuna işaret etmiş, hadisi nakletmemiştir.⁶³

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de tefsirinde *Sahih*'i kaynak olarak kullanan müfessirlere aittir. Ancak onun *Sahih*'e müracaatı hadis nakli çerçevesindedir. Genellikle *Sahihayn*'da geçtiğini söylediği rivayeti nakletmek şeklindedir.⁶⁴ Bu tür nakillerinde çoğunlukla “Buhârî ve Müslim tahrir etmiştir...”⁶⁵ ve “Buhârî ve Müslim *Sahihayn*'da nakletmiştir...”⁶⁶ ifadelerini kullanmıştır. Bazen de konuyla ilgili rivayetin *Sahihayn*'da geçtiğini belirtmekle yetinmiş, rivayeti zikretmemiştir.⁶⁷

İbnü'l-Cevzî *Sahih*'e bazen de naklettiği bir rivayetin sıhhatini desteklemek amacıyla müracaat eder. Müfessir bazen kaynağına işaret etmeden zikrettiği bir rivayetten sonra *Sahihayn*'da geçtiğini belirterek rivayetin güvenilirliğine dair bir kayıt düşmektedir. Kimi zaman da rivayetin sahih olduğunu ifade etmiş ve bunun delili olarak da *Sahihayn*'da tahrir edilmesini göstermiştir. Kehf sûresi 60-65. ayetlerin tefsirinde yer verdiği bir rivayete dair açıklaması bu uygulamasını örneklendirmektedir. İlgili ayetlerin izahı bağlamında naklettiği rivayetle ilgili “Bu sahih bir hadistir. Buhârî ve Müslim onu *Sahihayn*'da tahrir etmiştir.” ifadelerini kullanmıştır.⁶⁸ İbn Atıyye'nin tefsirinde olduğu gibi İbnü'l-Cevzî'nin de *Sahih*'i tefsirinde kaynak olarak kullanımı Begavî'nin tefsirindeki kadar belirgin değildir.

Kurtubî'nin (ö. 671/1273) tefsirinde kullanılan malzeme de genelde tefsir rivayetleri olmakla birlikte onda sebep-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetlerin kullanımı da belirgindir. Kurtubî'nin *Sahih*'e müracaatı genellikle sebep-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetleri nakletme şeklindedir. Kurtubî *Sahih*'ten yaptığı rivayetleri genellikle kendi anlayışı çerçevesinde ayetlerle ilişkilendirmiştir. Örneğin, Mü'minûn sûresi 60. ayetin tefsirinde *Sahih*'te geçtiğini ifade ederek naklettiği rivayeti⁶⁹ Buhârî *Sahih*'te “Kitabü'rikâk”ta tahrir etmiştir.⁷⁰ Yine Tevbe sûresi 34.

⁶³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/340.

⁶⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 4/284

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/378, 412; 3/456, 575; 4/26, 470.

⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/396, 397, 398; 2/49, 95; 3/55, 95.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/25, 175.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/95.

⁶⁹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş, (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 12/133.

⁷⁰ Buhârî, “Kader”, 5 (No. 6607). Kurtubî rivayetin sadece بِالْخَوَاتِيمِ وَالْأَعْمَالِ kısmını nakletmiştir. Oysa rivayetin *Sahih*'teki tam hali şu şekildedir:

ayette Buhârî'den naklettiği Ebû Hureyre rivayetini⁷¹ Buhârî “Kitâbü’z-zekât”ta tahrir etmiştir.⁷² Ahzâb sûresi 9. ayetin tefsirinde Buhârî'den naklettiği rivayette de müfessirin rivayeti kendi anlayışı çerçevesinde ayetle ilişkilendirdiği müşahede edilebilir. İlgili ayetin tefsirinde Kurtubî'nin Buhârî'den naklettiği rivayet⁷³ *Sahih*'te “Bâbu gazveti'l-Hendek”te yer almaktadır. Kurtubî'nin Enfâl sûresi 41. ayetin tefsirinde yer verdiği rivayet de onun rivayeti ayetle ilişkilendirmesini örneklendirmektedir. Müfessir söz konusu ayetin tefsirinde piyade ve süvâriilerin ganimetten alacakları paya dair yaptığı açıklamalarda Buhârî'den Hz. Peygamber'in ata iki pay atın sahibine bir pay verdiğini bildiren rivayeti zikretmiştir.⁷⁴ Buhârî ise bu rivayeti “Kitâbü'l-cihad ve's-siyer”de ‘Atların Payı’ babında tahrir etmiştir.⁷⁵ Kurtubî zaman zaman da Buhârî'nin ayetlerle rivayetleri ilişkilendirme faaliyetini dikkate değer oranda tefsirine taşımıştır. Meselâ Buhârî'nin “Kitâbü'l-cihad ve's-siyer” de Ahzab sûresi 23. ayete dair açtığı babda naklettiği rivayeti⁷⁶ Kurtubî aynı ayetin tefsirinde Buhârî'den nakletmiştir.⁷⁷ Bakara sûresi 31. ayetin tefsirinde *Sahih*'ten naklettiği rivayet de onun Buhârî'nin anlayışını tefsirine yansıttığını gösteren bir başka örnektir. Müfessirin ilgili ayetin tefsirinde Buhârî'den naklettiği rivayeti⁷⁸ Buhârî, “Kitâbü't-tefsir”de aynı ayete dair açtığı babda tahrir etmiştir.⁷⁹ Kurtubî'nin, Buhârî'nin anlayışını tefsirine yansıttığını gösteren örneklerden biri de Sâd sûresindeki secde ayetinin tefsirinde ortaya koyduğu yaklaşımda görülür. Buhârî ‘Sâd sûresindeki Secde’ babında İbn Abbâs’ın “Sad sûresi mutlaka yapılması gereken secdelerden (azaimü’s-sücûd) birini içermez. Ancak ben Peygamber’in (s.a.s) bu sûreyi okuduğunda secde ettiğini gördüm.” sözünü rivayet etmektedir.⁸⁰ Kurtubî de

أَنَّ رَجُلًا مِنْ أَكْثَرِ الْمُسْلِمِينَ غَنَاءً عَنِ الْمُسْلِمِينَ، فِي غَزْوَةِ غَزَاهَا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَظَنَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى الرَّجُلِ مِنْ أَهْلِ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى هَذَا» فَاتَّبَعَهُ رَجُلٌ مِنَ الْقَوْمِ، وَهُوَ عَلَى تِلْكَ الْحَالِ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَلَى الْمُسْرِكِينَ، حَتَّى جُرِحَ، فَاسْتَعْجَلَ الْمَوْتَ، فَجَعَلَ ذُبَابَةً سِنْفِهِ بَيْنَ تَدْيِيهِ حَتَّى خَرَجَ مِنْ بَيْنِ كَتْفَيْهِ، فَأَقْبَلَ الرَّجُلُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُسْرِعًا، فَقَالَ: أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ، فَقَالَ: «وَمَا ذَلِكَ» قَالَ: قُلْتَ لِفُلَانٍ: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَيْهِ» وَكَانَ مِنْ أَكْثَرِ غَنَاءِ عَنِ الْمُسْلِمِينَ، فَعَرَفْتُ أَنَّهُ لَا يَمُوتُ عَلَى ذَلِكَ، فَلَمَّا جُرِحَ اسْتَعْجَلَ الْمَوْتَ فَقَتَلَ نَفْسَهُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ ذَلِكَ: «إِنَّ الْعَبْدَ لَيَعْمَلُ عَمَلَ أَهْلِ النَّارِ وَإِنَّهُ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَيَعْمَلُ عَمَلَ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَإِنَّهُ مِنْ أَهْلِ النَّارِ، وَإِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالْخَوَاتِيمِ»

⁷¹ Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*, 8/125.

⁷² Buhârî, “Zekât”, 3 (No. 1403).

⁷³ Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*, 14/130.

⁷⁴ Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*, 8/15.

⁷⁵ Buhârî, “Cihad” 50 (No. 2863).

⁷⁶ Buhârî, “Cihad”, 12 (No. 2807).

⁷⁷ Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*, 14/159.

⁷⁸ Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*1/282.

⁷⁹ Buhârî, “Tefsir”, 3 (No. 4476).

⁸⁰ Buhârî, “Tefsir”, 257 (No. 4806).

aynı ayetin tefsirinde “Buhârî ve diğerleri İbn Abbas’ın şöyle dediğini nakletmişlerdir...” ifadesiyle zikri geçen hadisi nakletmektedir.⁸¹

İbn Kesîr, ayetlerin izahında tefsir rivayetlerine yer vermekle birlikte önemli miktarda sebab-i vürûdu tefsir olmayan rivayetleri de eserinde istihdam etmiştir. İbn Kesîr tefsir rivayetlerinin naklinde kaynak olarak çoğunlukla tefsirlere müracaat ederken sebab-i vürûdu Kur’ân tefsiri olmayan rivayetleri hadis eserlerinden nakletmeyi tercih etmiştir.⁸² Buhârî'nin *Sahih*'i de İbn Kesîr'in söz konusu rivayetlerin naklinde tefsirinde kullandığı kaynaklardan birisidir. İbn Kesîr'in tefsirinde *Sahih*'e müracaatı rivayet nakletme ve diğer kaynaklardan naklettiği rivayetlerin sıhhatini teyid etme şeklindedir. İbn Kesîr Buhârî'den çoğunlukla sebab-i vürûdu Kur’ân tefsiri olmayan rivayetleri nakletmiştir. Bununla birlikte bazen tefsir rivayetlerini de nakletmiştir.⁸³ İbn Kesîr'in *Sahih*'ten rivayet naklinde dikkat çeken önemli bir nokta vardır. İbn Kesîr, Buhârî'den rivayet nakleden diğer müfessirlerden farklı olarak belirgin bir şekilde onun ayetleri izah tarzını da iktibas etmiştir. Örneğin, İbn Kesîr, Bakara sûresi 106. ayetin izahında قال البخاري diyerek senedini de zikretmek suretiyle şu rivayeti nakletmiştir: “İbn Abbas’tan nakledildiğine göre Hz. Ömer şöyle demiştir: ‘Bizim en iyi Kur’ân okuyamız Übey, en isabetli hüküm verenimiz de Ali’dir. Biz Übey’in okuyuşundan (bir kısmını) unutuyoruz. Oysa Übey ‘Ben Rasulullah’tan duyduğum hiçbir şeyi unutmam’ demektedir. Halbuki Allah ‘Biz bir ayeti nesheder ya da tehir ederse’ buyurmuştur.”⁸⁴ Bu rivayet *Sahih*'te “Kitâbü't-tefsir”de aynı ayete dair babda geçmektedir.⁸⁵ İbn Kesîr'in bu örnekte olduğu gibi قال البخاري ifadesini kullanarak yaptığı nakiller oldukça fazladır. Bu tür nakillerinde müfessir bazen *Sahih*'ten naklettiği bir rivayeti kendi uygun bulduğu bir ayetle ilişkilendirirken⁸⁶ çoğu zaman Buhârî'nin rivayeti ilişkilendirdiği ayet bağlamında tefsirinde nakletmektedir.⁸⁷ İbn Kesîr'in rivayetleri naklederken kullandığı bazı ifadeler de Buhârî'nin ayetleri izah tarzını iktibas ettiğini açıkça göstermektedir. Mesela bazı rivayetleri naklederken şu ifadeleri kullanmıştır:

⁸¹ Kurtubî, *Câmiu'l-ahkâm*, 15/183.

⁸² İbn Kesîr'in tefsirinde rivayet kullanımına dair ayrıntılı bilgi için bk. Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*, 139-186.

⁸³ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimaşkî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemüddîn, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1419), bk. 1/176, 226, 196, 402.

⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/260. Diğer örnekler için krş.

⁸⁵ Buhârî, “Kitâbü't-tefsir” 9 (No. 4481).

⁸⁶ Mesela, İbn Kesîr'in Bakara sûresi 197. ayetin tefsirinde bu şekilde naklettiği rivayeti Buhârî, *Sahih*'te “Kitâbü't-talâk”ta tahrir etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/464; Buhârî, “Talâk”, 12 (No. 5273).

⁸⁷ Örnekler için bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/181, 256, 264, 265; 8/248.

قال البخاري في كتاب التفسير⁸⁸ قال البخاري في تفسير هذه الآية⁸⁹ قال البخاري باب قوله...⁹⁰ رواه البخاري في التفسير⁹¹ رواه البخاري في تفسيره من صحيحه⁹² وَرَوَاهُ فِي كِتَابِ التَّفْسِيرِ⁹³ هَكَذَا رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ هَاهُنَا، أَعْنِي فِي كِتَابِ التَّفْسِيرِ مِنْ صَحِيحِهِ⁹⁴ قَالَ الْبُخَارِيُّ فِي تَفْسِيرِ هَذِهِ الْآيَةِ فِي كِتَابِ التَّفْسِيرِ⁹⁵ قَالَ الْبُخَارِيُّ عِنْدَ تَفْسِيرِ هَذِهِ الْآيَةِ⁹⁶

İbn Kesîr tefsirinde diğer hadis eserlerini de özellikle rivayet naklinde kaynak olarak kullanmıştır. Hatta bu eserler arasında en fazla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden hadis nakletmiştir. Bununla birlikte İbn Kesîr'in kaynak kullanımında *Sahîh*'i farklı kılan iki uygulaması söz konusudur. Birincisi rivayet naklinde Buhârî'nin ayetleri ilişkilendirme uygulamalarını da ziyadesiyle ve yukarıda örneklendirdiğimiz üzere açıktan aktarmasıdır. Müfessir diğer eserlerin tefsir bölümlerinden doğrudan çok az rivayet nakletmiştir. Bunun nedeni Buhârî'nin *Sahîh*'inde ayetlerle rivayetleri ilişkilendirme uygulamalarının daha belirgin olmasıdır. İbn Kesîr bu uygulamasıyla Buhârî'nin ayetleri izah anlayışına vurgu yapmış olmaktadır. Müfessirin kaynak kullanımında *Sahîh*'i farklı kılan ikincisi uygulaması ise ona diğer kaynaklardan naklettiği rivayetlerin sıhhatini teyid etme amacıyla müracaat etmiş olmasıdır. İbn Kesîr *Sahîh* dışındaki kaynaklardan yaptığı nakillerde çoğu zaman rivayetin *Sahîh*'te ya da *Sahîhayn*'da geçtiğini belirtmiştir. Örneğin, Bakara sûresi 102. ayetin tefsirinde de naklettiği rivayetle ilgili olarak “Buhârî bunu *Sahîh*'inde tahrir etmiştir” açıklaması yapmıştır.⁹⁷ İbn Kesîr'in bu uygulamasıyla naklettiği rivayetin geçtiği diğer kaynaklara işaret etmeyi amaçladığı da düşünülebilir. Ancak *Sahîh*'in müfessirin dönemindeki otoritesi düşünüldüğünde bu uygulamasında rivayetin sıhhatini vurgulama amacının öncelikli olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Nisâ sûresi 171. ayetin tefsirinde naklettiği rivayetle ilgili açıklaması da bu amacını somut bir şekilde göstermektedir. O, ilgili ayetin tefsirinde Ahmed b. Hanbel'den senedini de vererek naklettiği rivayetle ilgili “Bu hadisin senedi sahihtir. Onu Buhârî de Humeydî-Süfyan b. Uyeyne-Zührî kanalıyla nakletmiştir”⁹⁸ açıklamasını yapmıştır.

⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/125, 154; 8/112.

⁸⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/329, 276; 3/334, 440, 4/125, 154.

⁹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/291.

⁹¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/160; 4/127.

⁹² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/167.

⁹³ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/127.

⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/307.

⁹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/131.

⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/136.

⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/365.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/477.

Süyûtî (ö. 911/1505) tefsirinde ayetlerin izahında tefsir rivayetlerini yoğun olarak kullanmakla birlikte sebab-i vürûdu Kurân tefsiri olmayan rivayetlere de yer vermiştir. *Sahih*, Suyûtî'nin bu tür rivayetleri naklettiği hadis kaynaklarından birisidir. Buhârî'nin *Sahih*'inden genellikle sebab-i vürûdu Kur'ân tefsiri olmayan rivayetleri nakleden müfessirin genel tavrı bu rivayetleri aktarmaya yöneliktir. Müfessir çoğunlukla Buhârî'den naklettiği rivayetleri çoğunlukla tefsir anlayışı çerçevesinde ayetlerle ilişkilendirmiştir.⁹⁹ Örneğin, Beyyine sûresinin tefsirinde İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve İbn Merdûye'nin tahrir ettiğini ifade ettiği bir rivayet nakletmiştir. Rivayete göre Allah, Hz. Peygamber'e Ubey b. Ka'b'a Beyyine sûresini okutmasını emretmiştir. Ubey bunu duyduğunda, 'Allah benim adı mı andı' diye sormuş, Hz. Peygamber de 'Evet' cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ubey' b. Ka'b duygulanarak ağlamıştır.¹⁰⁰ Bu rivayeti Buhârî, "Kitâbü menâkıbı'l-ensâr" da tahrir etmiştir. Yine Süyûtî, Fâtiha sûresi 7. ayetin tefsirinde Mâlik, Şâfiî, İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Beyhakî'nin Ebû Hureyre kanalıyla tahrir ettiklerini söylediği şu rivayete yer vermiştir: "İmam âmin dediğinde siz de âmin deyin. Kimin âmin deyişi meleklerin âmin deyişine denk gelirse geçmiş günahları bağışlanır."¹⁰¹ Aktarılan rivayet *Sahih*'te "Kitâbü't-de'avât"ta yer almaktadır.¹⁰² Süyûtî'nin Buhârî'nin yaklaşımını iktibas ettiğini gösteren örnekler de mevcuttur. Örneğin Tevbe sûresi 2. ayetin tefsirinde Buhârî, Müslim, İbn Münzir, İbn Merdûyeh, ve Beyhaki'nin tahrir ettiğini söylediği şu rivayete yer verir: "Ebû Hureyre demiştir ki: Ebu Bekir o seneki hacda Kurban bayramı günü Mina'da insanlara: 'Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapamayacak, hiç kimse de çıplak olarak Kabeyi tavaf etmeyecek' diye duyuru yapanlarla birlikte beni de gönderdi. Humeyd b. Abdirrahim dedi ki: 'Daha sonra Rasulullah (s.a), Ali'yi (r.a) göndererek ona Tevbe sûresini insanlara okumasını emretti. Ebû Hureyre anlatmaya devam etti: Ali bizimle beraber bayramın birinci günü Mina'da bulunanlara: 'Bu yıldan sonra hiç bir müşrik hac yapamayacak, hiç kimse de çıplak olarak Kâbe'yi tavaf edemeyecek' diye duyuru yaptı."¹⁰³ Bu rivayeti Buhârî, "Kitâbü't-tefsir"de aynı ayete dair açtığı babda nakletmiştir.¹⁰⁴ Yine Bakara sûresi

⁹⁹ Örnekler için krş. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/89- Buhârî, "Fezâilî'l-Kur'ân", 1 (No. 4981); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/93- Buhârî, "Ahkâm", 1 (No. 7138); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/586- Buhârî, "Vudû", 5(No. 138); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/640- Buhârî, "Menâkıb", 3 (No. 3500).

¹⁰⁰ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/586.

¹⁰¹ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/43.

¹⁰² Buhârî, "De'avât" 62 (No. 6402).

¹⁰³ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/124.

¹⁰⁴ Buhârî, "Tefsir", 143 (No. 4655). Buhârî aynı rivayeti Kitâbu's-salât'ta 'Avret mahallinin örtülmesi' babında da tahrir etmiştir. Bk. Buhârî, "Salât, 10 (No. 369).

106. ayetin izahında Buhârînin tahrir ettiğini söyleyerek naklettiği rivayet¹⁰⁵ “Kitâbü’t-tefsir”de aynı ayete dair babda yer almaktadır.¹⁰⁶ Bir başka örnek Secde sûresinin 21-25. ayetlerin izahında naklettiği rivayetlerdir. Müfessir ilgili ayetlerin tefsirinde Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Ebu Dâvud, Tirmizî, Nesaî, İbn Merdûyeh ve Beyhakî’nin tahrir ettiğini ifade ederek naklettiği rivayeti¹⁰⁷ ve İbn Ebî Şeybe ve Buhârî’nin tahrir ettiğini belirterek zikrettiği rivayeti¹⁰⁸ Buhârî, “Kitâbü’t-tefsir”de ‘Sâd sûresindeki Secde’ babında aynı ayetle ilişkilendirmiştir.¹⁰⁹ Verilen örneklerde Suyûtî’nin Buhârî’nin ayetlerle ilişkilendirdiği rivayetlere aynı ayetin tefsirinde yer vermesinde onun Buhârî’nin anlayışını özellikle iktibas etmek gibi bir gayeyle hareket etmediği izlenimi oluşmaktadır. Aksine Buhârî’nin rivayeti ilişkilendirdiği ayet ile kendisinin ele aldığı ayetin denk düştüğü ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Nitekim onun kaynak verme tarzına bakıldığında *Sahih*’i diğer hadis eserleri arasında çok da ayrıcalıklı bir konumda tutmadığı bile söylenebilir.

Sonuç

Rivayeti’l-hadis eserleri, rivayet tefsirlerinde özellikle sebab-i vürûdu Kur’ân tefsiri olmayan rivayetleri nakletme noktasında kaynak olarak kullanılmıştır. Buhârî’nin *Sahih*’i de rivayet tedarikinde söz konusu tefsirlere kaynaklık etmiştir. Sahih ve müsned rivayetleri toplama amacıyla telif ettiği eserinde kendisini rivayet nakli ile sınırlamayan Buhârî, *Sahih*’te onu hem kendi türündeki eserler hem de diğer hadis eserlerinden farklı kılan faaliyetler ortaya koymuştur. Hadis eserleri arasında ilk defa “Kitâbü’t-tefsir” başlığıyla bir bölüme yer vermesi onu diğer eserlerden farklı kılan özelliklerinden birisidir. Ancak çalışmasını özgün kılan asıl faaliyeti, hem “Kitâbü’t-tefsir”de hem de eserinin diğer bölümlerinde naklettiği rivayetleri ayetlerle ilişkilendirmeye yönelik uygulamalardır. Buhârî’nin bu uygulamaları da rivayet tefsirlerine belli oranda kaynaklık etmiş, müfessirler *Sahih*’ten rivayet naklederken zaman zaman onun anlayışını da iktibas etmiştir. Ayrıca müfessirler naklettikleri rivayetlerin sıhhatini teyid etme açısından da *Sahih*’e müracaat etmişlerdir. Hem *Sahih*’ten rivayet nakletme hem de Buhârî’nin anlayışını iktibas etme tavrı, hicri beşinci asrın ikinci yarısına kadarki dönemde telif edilen tefsirlerde sınırlı miktardadır. Söz konusu yönleriyle *Sahih*’in tefsirlere kaynaklığı hicri beşinci asrın ikinci yarısından sonra belirginleşmeye başlamıştır. Bazı tefsirlerde *Sahih*’in kaynaklığı, rivayet aktarımı ve rivayetlerin sıhhatini teyid ile sınırlı kalmıştır. Diğer

¹⁰⁵ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 1/250-251.

¹⁰⁶ Buhârî, “Tefsir” 9 (No. 4481).

¹⁰⁷ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/165.

¹⁰⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/165-166.

¹⁰⁹ Buhârî, “Tefsir”, 256 (No. 4806, 4807).

bazı tefsirlerde ise bu iki yaklaşımın yanı sıra Buhârî'nin ayetleri izah anlayışını iktibas etme tavrı öne çıkmıştır. Sekizinci asrın meşhur müfessiri İbn Kesîr'in Buhârî'ye müracaatı diğer bütün müfessirlerden çok daha yoğundur. O, Buhârî'ye bir kaynak olarak hem hadis nakli hem de hadislerin sıhhatini teyit için sık sık başvurmuştur. Ancak, Buhârî'nin İbn Kesîr'in tefsirine katkısı bununla sınırlı değildir. Belki de onun katkısı bundan daha fazla, ayetleri açıklama yöntemini tefsirinde sıkça yansıtması bakımından vurgulanmalıdır.

Hicri beşinci asırdan itibaren rivayet tefsirlerinde giderek belirginleşen, Buhârî'nin ayetleri izah anlayışını alıntılama tavrını, Buhârî'nin otoritesinin oluşum süreçleri dahilinde de değerlendirmek gerekir. Zira bahsedilen otorite kazanma, temelde hadis nakli ya da hadislerin sıhhatini teyit ve ispat meselesiyle doğrudan ilgilidir. Hal böyle olunca, Buhârî'nin otoritesini kazandığı beşinci ve altıncı asırlar itibariyle eserlerin ve bu arada rivayet tefsirlerinin *Sahih*'in hadislerini nakle öncelik vermesi anlaşılabilir bir durumdur. Buhârî *Sahih*'inde sık sık hadisleri ayetlerle ilişkili ele aldığı için müfessirlerin ele aldıkları ayetlerin muhtevasıyla ilgili hadisleri çoğunlukla *Sahih-i Buhârî*'de benzer bir ilişki içerisinde bulmuş olmaları mümkündür. Müfessirlerin öncelikli amaçları çoğunlukla hadis nakli iken, hadisin *Sahih*'te ilişkilendirildiği ayet ile müfessirin ele aldığı ayetin denk düşmesi en azından bazen Buhârî'nin anlayışının iktibas edildiği zannına sebep olabilir. Ancak müfessirlerin zaman zaman doğrudan Buhârî'nin ayetleri izah tarzını iktibas ettiklerine dair ifade biçimleri ve hareket tarzları *Sahih*'in bahsedilen açılardan kaynaklık ettiğine işaret etmektedir.

Kaynakça

Akbaş, Mustafa Yasin. *Hadis Edebiyatında Kitâbü't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri İle Karşılaştırılması*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Mesâbîhu's-sünne*. thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, Muhammed Selim İbrahim Semâre, Cemal Hamdi ez-Zehebî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.

Begavî, Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu 's-sahih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. b.y.: Dâru Tavk'ın-Necât, 1422/2001.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târihu'l-Kebîr*. thk. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Han. (Haydarâbad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye. t.s.

Çakın, Kâmil “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3 (1997), 100-109.

Horst, Heribert “Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler”. çev. Sabri Çap, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 309-328.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh'il-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1379.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Nüzhetü'n-nazar fî tavidhi nühbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Abdullah b. Dayfillah er-Rahîlî. Riyad: Matbaatu Sefir, 1422.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kuraşî ed-Dımaşkı. *Tefsîrul-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1419.

İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Câmi' (Tefsîrü'l-Kur'ân)*, thk. Miklos Muranyi. b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, t.s.

İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422.

Kallek, Cengiz “Mâverdî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kırca, Celâl “Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri”. Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum. ed. Ahmet Hulûsi Köker. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, 183-186.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Câmiu'l-Ahkâm*. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid Abdu'l-Maksûd b. Abdurrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.

Müslim, b. Haccâc Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.s.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. thk. Hasan Abdu'l Mun'im Şelbî. *es-Sünenü'l-kübrâ* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.

Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yasir b. İbrahim- Ganîm b. Abbâs. Riyad: Dâru'l-Vatan, t.s.

Sümertaş, Burhan. *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.s.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kurân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Sünen. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Türcan, Zişan. "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbü't-tefsîr'i Örneği-". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 / 29 (Haziran 2010), 249-282.

Türcan, Zişan. "Tarihte Buhârî Algılamaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Haziran 2012), 73-97.

Türcan, Zişan. "Üçüncü Asır Hadis Musennefâtı Üzerine eş-Şâfiî'nin Etkisi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (Haziran 2009), 87-100.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kurân'il-Mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz ve diğeri. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.